ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА АХБОРОТ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ЁШЛАР НОТИҚЛИГИГА ҚЎЙИЛАДИГАН АСОСИЙ ТАЛАБЛАР

Равшанбек Маҳмудов
Гулистон давлат университети профессори

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисга ва бутун халқимизга 2020-йил 24-январдаги Мурожаатномасида “...замонавий билимларни ўзлаштириш, чинакам маърифат ва юксак маданият эгаси бўлиш, узлуксиз ҳаётий эҳтиёжга айланиши керак”лигини таъкидлаб, Шарқ донишмандларининг фикрларини келтирдилар: “Энг катта бойлик – бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир”. “Тараққиётга эришиш учун рақамли билимлар ва замонавий ахборот технологияларини эгаллашимиз зарур ва шарт”, дедилар. Демак, мамлакат тараққиётини, халқ фаровонлигини ўстиришда тарбияланган, билимли, етук мутахассисларнинг ўз ўрни бор. Мутахассис кадрлар тайёрлашда эса ижтимоий фан ўқитувчиларининг хизматлари беқиёс. Бугунги кун талабига кўра, жамиятга, давлатга

билимли, салоҳиятли кадрлар керак. Замонавий билимга, малакага эга бўлган ёшларни тарбиялашда ижтимоий фан ўқитувчилари олдида катта масъулият ва вазифа туради.

Президентимиз таъкидлаганларидек, “Халқимиз шуни яхши билиши керак: олдимизда узоқ ва машаққатли йўл турибди. Барчамиз жипслашиб, тинимсиз ўқиб, ўргансак, ишимизни мукаммал ва унумли бажарсак, замонавий билимларни эгаллаб, ўзимизни аямасдан олдинга интилсак, албатта, ҳаётимиз ва жамиятимиз ўзгаради”. Бу улуғвор ишларни амалга оширишда яхши билимга, яхши ахлоққа, яхши нутққа эга бўлиш талаб этилади.

Демак, мамлакатимиз тараққиёти халқимиз фаровонлиги илм-фанга боғлиқ эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Президентимиз “2020-йилни илм-маърифат ва рақамли иқтисодиёт йили” деб аташида жуда катта рамзий маъно бор. Бугунги кун талабига жавоб берадиган мутахассислар, аввало, юрт иши учун тайёр бўлиши, юртга садоқатли, Ватанини севувчи, миллий қадриятларни, халқ урф-одатларини яхши билувчи ва қадрловчи, аждодлар меросига ҳурмат билан қараб, ўқиб, ўрганувчи, билими кенг, жаҳон тилларини биладиган, мулоқот қила оладиган шахс бўлиши керак. Бугунги кун талабидан келиб чиқиб, нотиқлик санъати ва нутқ маданиятига қўйиладиган талаблар кескин кучайди. Айни кунларда янгиликлар билан, айниқса, ёшларни ҳайратлантириб бўлмай қолди. Чунки бугун ахборот асри, компьютер асрида ҳар қандай янгилик бир неча сонияда барчага маълум бўлади. Янгиликлар яшин тезлигида тарқалаётган бир пайтда нотиқларга қўйиладиган талаблар ҳам янада ортди.

Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти фани бўйича маъруза ўқиётган, суҳбат ўтказаётганларга қандай талаблар қўйилмоқда?

Биринчидан, нотиқ ўзи гапираётган мавзуни яхши ўзлаштирган бўлиши шарт. Иккинчидан, нотиқ нутқ маданияти нима эканлигини билиб олган бўлиши ва ўзи амал қилиши зарур. Учинчидан, нотиқ чиройли гапиришидан ташқари, нотиқлик санъатини яхши ўзлаштирган, ҳар қандай ҳолатда нутқи тайёр бўлиши лозим. Тўртинчидан, нотиқ ўзбек тили қонун-қоидаларини, фонетикани, грамматикани, синтаксисни яхши ўзлаштирган ва бу соҳадаги билимга тўлиқ эга бўлиши керак. Бешинчидан, нотиқнинг сўз бойлиги етарли, кўплаб луғатларни, бадиий асарларни ўқиган ва уққан, ўзлаштирган бўлиши лозим. Олтинчидан, нотиқлик санъати ва нутқ маданияти фанидан дарс бераётган устоз хотираси ниҳоятда бақувват бўлиши зарур. Еттинчидан, нотиқда фаҳм-фаросат, дид ўта ривожланган, ўткир бўлиши керак. Саккизинчидан, нотиқлик санъати ва нутқ маданиятидан дарс берадиган устозда актёрлик хусусияти бўлиши талаб қилинади. Тўққизинчидан, нотиқликда фаолият кўрсатмоқчи бўлган мутахассис шоиртабиат, бахшитабиат, аскиячи, ўта ҳозиржавоб бўлиши керак. Ўнинчидан, нотиқ сўзга чечан, сўзамоллик санъати ривожланган, гапга уста, чиройли гапира оладиган, ҳар бир сўзга урғуни тўғри қўя оладиган, ёқимли овозга эга бўлган, нотиқлик таъсир усулларини яхши ўзлаштирган бўлиши керак. Ўн биринчидан, нотиқлик санъати ва нутқ маданияти фанидан дарс берадиган ёки вилоят, туман, шаҳар тарғибот-ташвиқот гуруҳи аъзоси бўлган ташвиқотчи ўта ақлли, қачон, нимани, қаерда, қанча гапиришнинг фарқига бора олиш қобилиятига эга бўлиши зарур. Ўн иккинчидан, нотиқ ўз устида доимо ишлаб сўз бойлигини ошириб бориши, янгиликлардан доимо хабардор бўлиши керак. Ўн учинчидан, ўзи одоб-ахлоқли, камтар, маданиятли, ҳар жиҳатдан намуна олса бўладиган етук шахс бўлиши лозим. Ўн тўртинчидан, намунали нутққа хос бўлган барча сифатларни (софлик, тўғрилик, тушунарлилик, жўялилик, аниқлик, таъсирчанлик, мантиқийлик, қисқалик кабилар) назарда тутган ҳолда оғзаки ва ёзма нутқ туза олиш малакасига эга бўлмоғи муҳим.

“Биз янги Ўзбекистонни халқимиз билан биргаликда барпо этамиз, деган улуғвор мақсадни ўз олдимизга қўйганмиз. Бу борада “Жамият – ислоҳотлар ташаббускор” деган янги ғоя кундалик фаолиятимизга тобора чуқур кириб бормоқда”, деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида. Президент ғояларини амалга оширишда нотиқлик санъати ва нутқ маданиятини яхши эгаллаган тарғиботчи-ташвиқотчиларнинг ҳам ҳиссаси катта. Президент Фармонлари, Қарорлари, Фармойишлари, Мурожаатномалари, Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари ва қабул қилинаётган

янги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларнинг мазмун-моҳиятини кенг халқ оммасига етказишда нотиқларнинг ҳам катта масъулияти бор.

Улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг қуйидаги фикрларини ҳеч ким унутмаслиги керак:

“Фано аҳлига кўп сўзламак – мақбул эмас, кўп эшитмоқ – матлуб ва яхшидур. Эшитмоқ кишини тўлатади, айтмоқ бўшатади... Кўп деган кўп янглишади, кўп еган кўп йиқилади. Тан касалликларининг асоси кўп емакдир, кўнгил касалликларининг асоси кўп демакдир. Кўп демак сўзга бино қўйганлик, кўп емак нафсга бўйсунганликдир. Кишига бу сифатлар ортиқчалик қилади, барчаси ўзига берилганликка олиб боради”, деган эди.

“Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак”, деганлар севимли ёзувчи Абдулла Қодирий. Буни унутиб бўлмайди.

“Нимага мен файласуф эмас, ёзувчиман? Чунки мен сўзлар билан фикрлайман, ғоялар билан эмас”, деган эди француз ёзувчиси Альбер Камю.

“Сўз – гул, иш - мева” (ал-Хоразмий.)

“Кишининг гўзаллиги либосида эмас, балки тилида” (Аристотель.)

“Кишининг қанчалик ўқиб-ўрганлиги, билимлилиги, маданийлик даражаси унинг нутқида намоён бўлади”, дейди профессор С.Иброҳимов.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кун талабидан келиб чиқиб, замонавий нотиққа қўйиладиган талаблар қуйидагилардир:

1. Нотиқ кундалик янгиликлардан “Ўзбекистон-24”, “Ахборот”, “Давр”, “Марказий студия”, “Замон”, “Диёр янгиликлари”, “Халқ сўзи”, “Ёшлар овози”, “Тафаккур”, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, “Ҳуррият”, “Янги Ўзбекистон” каби газета-журналлардан, бошқа воситалар-интернет материалларидан доимо хабардор бўлиши талаб этилади.

2. Нотиқ сермутолааликни одат қилиб, бадиий китобларни, айниқса, шеърларни, ғазалларни ёд биладиган бўлиши зарур.

3. Нотиқ мамлакатда бўлаётган барча янгиликлардан хабардор бўлиши шарт.

4. Президент, ҳукумат қабул қилаётган фармон ва қарорлардан, қонунлардан огоҳ бўлиши, қизиқувчанлик, интилувчанлик хусусиятга эга бўлиши лозим.

5. Нотиқнинг ҳозиржавоблик хусусиятига эга бўлиши ҳам фазилат ҳисобланади.

6. Нотиқ ҳар бир мавзу бўйича маърузага тайёргарлик кўраётганда шу соҳадаги янгиликларни, қарорларни, қонунларни, меъёрий ҳужжатларни ўрганиши ва улардан огоҳ бўлиши зарур.

7. Агар маъруза қишлоқларда, мактабларда, коллеж, лицейда ёки олий ўқув юртида ўтказилаётган бўлса, ўша жойлардаги энг обрўли, меҳнати сингган оқсоқоллар, онахонлар, устозлар ҳақидаги маълумотларга эга бўлиши ҳам зарур. Нутқида ўша обрўли-эътиборли инсонлар ҳақида илиқ гаплар айтиб ўтиши керак.

8. Нотиқ маърузани номигагина рўйхатдан ўтказиш учунгина ўтказаман, деса, катта хато қилган бўлади ва бундай ҳолда нотиқни, маърузачини обрў-эътибори кенг халқ оммаси ҳамда талабалар ўртасида тушиб кетади. Яхшиси шундай ўйлайдиганлар нотиқликни йиғиштиргани, маъруза ўқимагани, суҳбат ўтказмагани мақсадга мувофиқ бўлади.

9. Нотиқ қаерда, кимларни олдида гапиришидан қатъий назар доимо нотиқлик маъсулиятини ҳис қилиб гапириши, сўзлаши зарур.

10. Тингловчилар орасида мендан ақлли, мендан кўп нарса биладиган, билимли инсонлар бор, деб гапиришга одатланиш керак.

11. Нотиқ қаерда, қачон, кимларга қарата гапиришдан қатъий назар самимий, гўзал гапириши шарт. Оиласидаги, ишхонасидаги кўнгил бузилишлар учун тингловчилар жабр тортмасликлари керак.

12. Нотиқ кийиниш маданиятига эътибор бериши зарур.

13. Нотиқ юморни, ҳазил-мутойибани, маърифатга алоқадор ривоятларни кўп билиши ва улардан маърузасида ўринли фойдалана олиши керак. Юмор ўз ўрнида, мавзуга тааллуқли бўлиши зарур.

14. Нотиқ гапираётган пайтида, умуман, ҳамманинг диққат-эътиборида эканлигини унутмаслиги, (бош, қулоқ, бурун, елкасини қашимаслиги) турли яхши-ёмон қилиқлар қилмаслиги талаб қилинади.

15. Нотиқнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир сўзи,фикри, ижтимоий ахлоқ, эстетика меъёрларига мос ҳолда бўлиши зарур.

16. Нотиқнинг обрў-эътибори уни фақат яхши, чиройли, жозибали сўзлаши билангина эмас, балки унинг луғат бойлиги кенглиги, ҳамма тушунадиган, қофияли сўзларини ўз ўрнида ишлата билиши билан ҳам ўлчанади.

17. Нотиқ нутқида тингловчилар тушунмайдиган сўзларни қўлламаслиги керак, ўзбек адабий тилида гапириши зарур.

18. Ўз нутқини санъат даражасига кўтариши нотиқнинг ўзига боғлиқ. Яъни, нотиқ истеъдодга эга бўлиши, у сўзлар, қўл ҳаракати, имо-ишоралардан унумли фойдаланиши ҳам муҳим. Фикрини аниқ, содда, эмоционал ифодалай олиши керак. Талаб даражасидаги нотиқ бўлиши, нотиқлик санъатини тўлиқ эгаллаши учун у, аввало, ўқимишли, сўзга чечан, эстетик жиҳатдан диди ўткир бўлиши лозим.

19. Нотиқ ўзи сўз юритаётган мавзу билангина чегараланмасдан кундалик ҳаётдаги муаммолар, масалалар, одоб-ахлоқ, нафосат, эстетик дид, ўткир маънавиятлилик, хуш маданиятлилик ҳақида ҳам тўлиқ маълумотга эга бўлиши зарур. Бу хусусиятлар нотиқнинг кийими, хатти-ҳаракати ва қилиқларида ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам, нотиқ озода, чиройли, ёқимли, дид билан кийинган бўлиши шарт. Нотиқнинг чеҳраси доимо очиқ, самимий, содда ифодалилиги билан тингловчиларни ўзига ром этиши керак.

20. Нотиқ тинловчилар олдига чиққанда ортиқча ва сунъий ҳаракатларсиз (минбарга суянмай, томоқ қирмай, сунъий йўталмай) уларга салом бериши ва оҳиста сўз бошлаши, ҳаяжонланмай, ўртача овозда гапириши керак.

21. Нотиқ ўз номи билан нотиқ, у маърузани ўқиб бермаслиги керак.

22. Нотиқ вақтдан унумли ва самарали фойдаланишни билиши, яъни мавзусини белгиланган вақтда ёритиб бериши ва режадаги барча гапларни тўлиқ баён этиши ва савол-жавобга вақт қолдириши керак.

23. Нотиқ савол-жавобга алоҳида диққат эътибор қаратиши талаб этилади. У ҳар бир саволга содда, тушунарли қилиб жавоб бериши зарур. Ва савол берган кишидан жавобидан қониққанини сўраши керак. Савол берган кишига жавобдан олдин ва кейин миннатдорчилик билдириши лозим.

24. Нотиқлик санъати ҳам бошқа санъатлар каби кишидан матонат, билим, илмий асосда ўз устида тинмай ишлаш, изланишни талаб қилади.

25. Бугунги нотиқ компьютерни мукаммал билиши, ижтимоий тармоқлардан фойдалана олиши, улардаги янгиликлардан маърузаларида, суҳбатларида унумли фойдаланиши лозим.

Юқорида келтирилган талабларга амал қилган нотиқнинг бўш вақти бўлмайди. Турли ташкилотлар маъруза ўқишга, суҳбат ўтказишга, мухбирлар эса кўрсатувига, эшиттиришига, “Халқаро пресс клуб”га, “Очиқ мулоқот”га таклиф қилиб, излаб юришади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., “Ўзбекистон”. 2012.
2.Ш.Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Т., “Ўзбекистон”. 2016.
3.Ш.Мирзиёев. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. Тошкент., “Ўзбекистон”. 2017.
4.Цицерон. Нотиқлик санъати. Т., “Янги аср авлоди”. 2015. (Урфон Отажон таржимаси).
5.Р.Маҳмудов. Нотиқлик санъати ва нутқ маданияти. Дарслик. Тошкент. “Мумтоз сўз” нашриёти. 2020